

F. Fahlander, T. Oestigaard (eds.), *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, BAR International Series 1768, Oxford, 2008, 160 p.

Volumul a fost publicat în urma sesiunii cu același nume, organizată în anul 2006, în cadrul celei de-a XII-a întâlniri anuale EAA, ce s-a desfășurat în Cracovia. Principala problemă dezbătută în acest context reprezintă unul dintre cele mai cercetate subiecte ale arheologiei: moartea. Modul de abordare propus trece peste ideile cunoscute în legătură cu perceperea morții de către societate, folosindu-se și în acest sens conceptul de „materialitate”/„materialități”, definite ca obiecte materiale ce influențează dezvoltarea socială (p. 4). Prin urmare, termenul de materialitate a morții tratează, în cazul de față, o panoplie de subiecte: materialitatea corpului; materialitatea practicii (a ritualurilor); materialitatea îngropării (avându-se în vedere inventarul funerar, ce este divizat din punctul de vedere al apartenenței în obiectele personale ale defunctului și daruri funerare); materialitatea memoriei (a monumentelor); materialitatea schimbării sociale (stabilirea ierarhiilor și a moștenirilor); materialitatea vârstei, sexului și genului; materialitatea eternității (cu referire la strămoși și lumea de apoi).

Din punct de vedere cronologic, contribuțiile în cadrul acestui volum ocupă o perioadă întinsă de timp, fiind discutate situații arheologice ce datează încă din mezolitic (F. Fahlander, I. Zagorska) până la probleme existente în prezent (L. N. Stutz). Toate studiile prezentate pot fi considerate exemple ce ilustrează diferitele atitudini față de moarte ale comunităților umane, impresionanta diversitate și lipsa de limitare în răspunsul dat aceluiași punct culminant al existenței. Studiile sunt împărțite în funcție de subiectul abordat în trei categorii: *Bodies* (unde sunt încadrate capitolele 2-5), *Burials* (capitolele 6-11) și *Beliefs* (capitolele 12-16).

Primul studiu, *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, aparținând editorilor, reprezintă introducerea și explicarea punctului de legătură al lucrărilor din cadrul volumului. Acesta pune problema interpretării prin care cercetarea arheologică explică fenomenul înmormântărilor, discută semnificația cenotafelor, a mormintelor de animale, arătând că un mormânt nu se referă, în mod exclusiv, la depunerea unui corp uman.

Capitolul 2, *More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology*, critică modul în care corpul și părțile sale au fost abordate, în ultimele decenii, într-un mod abstract în arheologie, ca produse sociale și culturale, în absența unor teorii care să trateze identitatea lor biologică și însemnătatea acestora *per se*. Autorul propune o viziune bivalentă în ceea ce privește arheologia funerară, prezentând corpul uman atât ca pe un construct social cât și ca pe o realitate biologică. În studiul de caz prezentat, analizând în amănunt defuncții cimitirului mezolitic de la Skateholm, se consideră că pozițiile acestora le-ar imita pe cele ale indivizilor vii.

Capitolul 3, *A piece of the Mesolithic. Horizontal Stratigraphy and Bodily Manipulations at Skateholm*, discută metode și teorii ale arheologiei funerare folosind ca studiu de caz tot înmormântările din Skateholm. După stabilirea fazelor cronologice și a stratigrafiei orizontale, se analizează atât problema înmormântărilor de câini și legătura acestora cu mormintele de copii, cât și aspectul manipularilor post-mortem al înmormântărilor și al defuncțiilor. O idee foarte interesantă pusă în evidență în cadrul acestui studiu o reprezintă explicația inventarului funerar ca daruri depuse de membrii comunității și nu ca bunuri ale defuncțiilor, având în vedere că au fost identificate morminte de câini cu inventar.

Capitolul 4, *Excavating the Kings' Bones: The Materiality of Death in Practice and Ethics Today*, aduce în discuție problema moralității investigației arheologice în ceea ce privește resturile funerare preistorice punând pe același plan exemple contemporane. Întrebarea pe care A. Kaliff & T. Oestigaard o adresează la începutul studiului este în ce moment un mormânt încetează a fi un loc de odihnă al rămășițelor umane devenind astfel o sursă culturală și istorică. În încercarea de a stabili reperul ce ar separa aceste două stadii, autorii au investigat din punct de vedere arheologic resturile osteologice ale regelui Birendra și prințului Dipendra, uciși în timpul masacrului din Kathmandu din 2001, incinerati și depuși ulterior în râul Bagmati (spațiu funerar destinat persoanelor regale). Reacțiile preoților nepalezi nu au indicat niciun interes în cercetarea

osemintelor regale de către arheologi, în accepția acestora resturile cinerare fiind deja componente ale naturii, fără a mai aparține persoanelor incinerate. Concluzia acestui experiment a fost că a transpune gândirea etică vest-europeană asupra altor culturi reprezintă în fapt o nouă formă de colonialism, iar întrebarea inevitabilă acestui caz este cine poate stabili în prezent ce înseamnă *etic* în raport cu cercetarea mormintelor preistorice atât timp cât mentalitatea și practicile religioase pre-creștine nu pot fi stabilite.

Capitolul 5, *From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome*, prezintă necropola Isola Sacra ce datează din secolele II-III și practica banchetului funerar în lumea romană. Studiul analizează mormintele colective identificate prin termenul de „house tomb” ca pe un tip de monument construit în scopul de a crea și evoca memorie. Ritualul banchetului funerar este atestat atât prin documente arheologice, cât și prin conținutul surselor scrise (Petronius, Cicero sau surse creștine care aduc în discuție continuarea acestei tradiții în cadrul practicilor creștine timpurii). Ritualul funerar nu avea un caracter privat, definindu-se în relație cu spațiul public și fiind creat cu scopul de a atrage un vast auditoriu. Motivul acestui comportament funerar și social a fost explicat prin intenția de a crea memorie asupra evenimentului mortuar.

Partea a doua a volumului, intitulată *Burials*, are ca studiu inițial *Cremations, Conjecture and Contextual Taphonomies: Material Strategies During the 4th to 2th Millenia BC in Scotland*. Autorii redefinesc viziunea ritului incinerăției pe parcursul mileniilor menționate în titlu, folosind ca experiment mai multe situri scoțiene, în principal Pencreaig Hill. Concluzia formulată în urma acestui studiu a fost că, pe parcursul acestei perioade vaste de timp și în ceea ce privește exemplele propuse, s-a putut observa fragmentarea corpului (prin dezmembrare și chiar descărnare) anterior momentului incinerăției, iar tradiția prin care s-a considerat că individul a fost depus (în aceste cazuri) în poziție întinsă pe rugul funerar trebuie reconsiderată.

Capitolul 7, intitulat *Ritual and Remembrance at Archaic Crustumerium: The Transformations of Past and Modern Materialities in the Cemetery of Cisterna Grande (Rome, Italy)*, discută procesele post-depoziționale ce au afectat de-a lungul

timpului complexe funerare ale suprafeței săpate în cadrul proiectului *Remembering the Dead*. Din punct de vedere cronologic, mormintele aparțin în principal perioadei arhaice. Studiul prezintă efectele acestor situații asupra comportamentului uman, expunând și conceptul de istorie post-depozițională ca parte din istoria complexului funerar.

Capitolul 8, *Reuse in Finnish Cremation Cemeteries under Level Ground-Examples of Collective Memory*, prezintă problema producerii memoriei colective ca parte a arheologiei funerare, în ideea că cimitirele pot fi înțelese și ca agenți în crearea și în menținerea acesteia. Practica construirii cimitirelor de incinerăție din perioada mijlocie și târzie a epocii fierului peste niveluri de așezare și înmormântare mai vechi este analizată în cadrul acestui studiu. De asemenea, se explică prezența numărului redus de morminte de înhumăție în cadrul acestor cimitire dintr-o perioadă mai târzie, fiind fie predecesoare primei faze a procesului de creștinare, fie datând din această primă fază. Prezența acestor prime morminte de înhumăție în cimitire mai vechi de incinerăție sunt înțelese ca un efect al adoptării unor idei noi, dintr-o perioadă de tranziție spre creștinare. Această practică a fost abandonată după o scurtă perioadă de timp, urmând preluarea ritului de înhumăție și stabilirea altor locații pentru noile cimitire. Refolosirea cimitirelor de incinerăție a fost văzută ca un mijloc de creare și menținere a memoriei colective și a unei punți de legătură cu trecutul și identitatea sa.

Capitolul 9, *Life and Death in the Bronze Age of the NW of Iberian Peninsula*, analizează practicile funerare din regiunea denumită în titlul studiului, tradiția monumentelor megalitice și semnificația atribuită statuilor-menhir. Începând încă din perioada bronzului mijlociu, dar observându-se mai ales în etapa succesivă, autorii au argumentat adoptarea treptată a ritului incinerăției ca marcând o scădere a importanței materialității corpului neînsuflit, predominând, conform noii ideologii, sfera lumii vii.

Capitolul 10, *Norwegian Face-Urns: Local Context and Interregional Contacts*, pune în discuție un aspect deosebit al ritului incinerăției. Practica depunerii resturilor cinerare în urne cu formă de chip uman este răspândită în diferite spații din nordul Europei (Norvegia, Danemarca, nordul Germaniei, Polonia, câteva în Suedia),

precum și în spațiul etrusc. După criteriul tipologic, aceste urne cu formă de chip uman au fost datate la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului. Două dintre exemplarele din Norvegia au putut fi identificate prin analizele carbon asupra oaselor calcinate conținute, ca datând în jur de 950 î. Chr. S-a sugerat că apartenența acestor exemplare a fost restricționată unui număr redus de indivizi, urnele fiind ușor de asociat corpului uman, iar incidența descoperirilor pe arii diferite a fost pusă în legătură cu circulația bunurilor și contactele dintre comunități.

Ultimul capitol al acestei serii de studii, *The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic*, prezintă cimitirul de la Zvejnieki (nordul Letoniei), a cărui folosire se întinde pe o perioadă ce acoperă patru milenii din Mezoliticul Mijlociu până în Neoliticul Târziu (începând cu mileniul 9-până în mileniul 5). Practicile funerare sunt diverse pe parcursul unei perioade de timp atât de vaste, iar folosirea ocrului ca parte componentă a ritualului de înmormântare a variat de la o etapă la alta. O remarcă interesantă este faptul că, în acest caz, ocrul nu a fost folosit în stare naturală, ci reprezintă un produs preparat special, sub diferite consistențe, în scop funerar, fiind presărat peste defunct, iar uneori chiar depus separat ca parte componentă a inventarului. S-a putut stabili că, în mezoliticul mijlociu și târziu, ocrul a fost folosit cu preponderență pentru a fi presărat peste defuncți, în timp ce, o dată cu începutul Neoliticului, s-a observat o concentrare mai mare pe anumite părți ale corpului, în principal în zona capului. Odată cu creșterea numărului de înmormântări colective din neoliticul mijlociu, s-a constatat și o intensificare în folosirea ocrului, practică abandonată odată cu apariția depunerii în poziție chirchită în neoliticul târziu.

Primul studiu al ultimei părți din volum, capitolul 12, *„Death Myths”: Performing of Rituals and Variations in Corpse Treatment during the Migration Period in Norway*, pune în discuție una dintre cele mai neverosimil explicate situații arheologice: alternanța în cadrul aceluiași cimitir/aceluiși tumul a înhumației și incinerăției. În urma analizei mai multor exemple din vestul Norvegiei, s-a putut susține faptul că această variație a ritualului de înmormântare nu poate fi sugerată de diferențe

sociale, de gen, economice, de raporturi etnice sau de restricții religioase. În consecință, autorii ridică problema diferențelor legate de cauze ale morții, avansând astfel ideea axiomatică prin care „in death we are not equal”. De aceea, cauze diferite prin care indivizii părăsesc viața determină tipuri diferite de ritual conduse de cei vii. Conceptul de „mituri ale morții” este introdus în această discuție, cu scopul de a explica această situație des întâlnită în arheologie, fiind definit ca un set de posibile ritualuri pe care cei rămași în viață le compun spre a fi compatibile cu cauzele morții sau cu rezultatele așteptate în urma înmormântării.

Capitolul 13, *Reproduction and Relocation of Death in Iron Age Scandinavia*, adresează întrebări despre credințele prin care morții interacționează cu lumea viilor într-o concepție ce reia viziunea lui B. Olsen despre lucruri ca „members of collectives”, apropiindu-se de ideile dezbătute deceniul trecut, ale lui B. Latour, despre Actor Network Theory. Studiul folosește ca surse literatura islandeză din secolele XII-XIII, încercând să se îndepărteze de imaginea creștină asupra morții și a materialității sale (în tratarea epocilor precedente creștinării), prin care defunctul este văzut ca un întreg, punând apoi întrebarea dacă, în general, putem arăta că întregul corp a fost incinerat, în cazul folosirii acestui ritual (situație arheologică care poate părea familiară ținând cont de multele exemple din epoci variate în care resturile cinerare sunt amestecate și cu alte depuneri decât cele umane sau când se identifică resturi cinerare de la mai mulți indivizi depuse împreună).

Capitolul 14, *A Road for the Viking’s Soul*, tratează construcțiile reale de „punți” pentru facilitarea călătoriei sufletului pe celălalt tărâm. De asemenea, aceste „punți” sunt amintite în câteva zeci de inscripții runice din Suedia. Autorul pune problema legăturii dintre aceste monumente și înmormântări. Tradiția precreștină și noua morală a călătoriei sufletului sunt astfel sintetizate prin materialitatea acestui tip de construcție.

Tratând aceeași idee precum studiul precedent, următorul capitol prezintă săpăturile arheologice efectuate asupra unei „punți” din perioada vikingă, arătând legătura cu un cimitir

apropiat, aproximativ contemporan, înmormântările caracterizând perioada de trecere la creștinism. Studiul folosește de asemenea ca surse exemple ale mitologiei nordice, inscripții runice și obiceiuri creștine în sugerarea ideii că „punțile” vikinge au avut o funcție simbolică de facilitare a călătoriei spirituale către lumea de apoi.

Ultimul capitol, *Stones and Bones: The Myth of Ymer and Mortuary Practices with an Example from the Migration Period in Uppland, Central Sweden*, face legătura între ritualul funerar practicat în cadrul cimitirului de incinerare ce datează din epoca migrațiilor de la Sylta și mitul viking al lui Gylfaginning despre crearea lumii de către uriașul Ymer. Studiul analizează prezența depunerii de cuarț în cadrul mormintelor, fiind transportat dintr-un alt spațiu la locul înmormântărilor. Asemănarea dintre cuarțul zdrobit și resturile cinerare umane este susținută de culoarea și consistența comună, precum și de modul în care au fost tratate, autoarea conectând, în această ordine de idei, lumea viilor cu cea a morților și al unui trecut mitic, în care corpul uman și peisajul naturii se materializau într-o lume comună, în care barierele între cele două entități nu erau cu certitudine trasate.

Volumul atrage atenția asupra diferitelor atitudini ale comunităților umane în raport cu moartea și materialitatea sa, reliefând încă o dată preocuparea caracteristică a arheologiei față de acest stadiu ireversibil al vieții. Multitudinea volumelor tipărite și recurența sesiunilor științifice pe teme de arheologie funerară arată puterea inepuizabilă de exemple existente în cercetare. Prima întrebare formulată în volum este „Ce reprezintă un mormânt?”, arătându-se limitarea intrinsecă și de neînălțurat a semnificativului prin care atribuim sensul cuvintelor. După cum s-a argumentat în primul studiu, scopul arheologiei funerare nu este acela de a găsi o explicație universală și o metodă singulară în tratarea problematicilor sale. Tocmai de aceea, diversitatea cazurilor prezentate, abordările diferite prin care subiectele au fost tratate, sugerează imposibilitatea de a găsi o lege universală în această privință și inutilitatea unui atare efort. Expunerea materialității specifice

fiecărui exemplu atrage atenția unor particularități ce nu pot fi generalizate, chiar dacă, deși situate în perioade și spații diferite, credințele în raport cu moartea pot fi similare. Prin urmare, premisa de a fi procesualist în abordare, post-modernist deconstrucționist sau de a da explicații cultural-istorice nu își pretinde argumente antagonice. Fiecare caz prezentat și metodele de cercetare folosite au ridicat probleme relevante pentru cunoașterea arheologică având totodată și limitele imanente unui domeniu pentru care nu s-au inventat posibilități de documentare perfecte, ținând cont de scopul dificil propus.

Având în vedere atributul său implacabil și reamintirea efemerității vieții și condiției umane, moartea a fost întotdeauna o obsesie, dar și o sursă de inspirație atât pentru literatură, artă, religie, cât și pentru domeniile de cunoaștere preocupate în general de încercarea de acceptare și înțelegere a acestui proces ineluctabil ce caracterizează umanitatea. Continua nevoie umană de depășire a propriei condiții, de scăpare din prizonieratul terestru, așa cum a fost definit de H. Adendt, sunt strâns legate de realitatea morții. Incapacitatea de a o accepta a condus umanitatea în a crea mecanisme de schimbare ale sensului morții. Astfel, aceasta este văzută ca o trecere spre o existență indefinibilă, cauzată de obsesia sfârșitului, necunoscutului. Moartea poate fi dorită atunci când existența devine insuportabilă sau, dimpotrivă, se vrea amânată, în limitele posibilului. De asemenea, poate fi negată, așa cum se întâmplă în ficțiunea lui J. Saramago (printr-o umanizare optimistă): „Moartea se întoarce în pat, îl îmbrățișă pe bărbat și, fără să înțeleagă ce i se întâmplă, ea care nu dormea niciodată, simți că somnul făcea să-i cadă suav pleoapele. A doua zi nu a murit nimeni.” (*Intermitențele morții*, 2007, Polirom, p. 269).

Cu toate acestea, transformarea defuncțiilor în „obiecte” prin convenționalismul și standardizarea metodelor arheologiei în virtutea unei încercări de reprezentare a trecutului induce spre o formă de cunoaștere unică: unică nu pentru că este singurul domeniu de cercetare preocupat de răspunsul oamenilor din trecut dat morții, dar unică pentru că reprezintă singura modalitate prin care oamenii din prezent au o atitudine în raport cu moartea din

trecut. Reflectarea prin mecanizarea și obiectivizarea prezentă a morții din trecut poate fi considerată o atitudine rar imaginabilă. Ceea ce o face cu totul singulară este faptul că arheologia nu are nici pretenții romantice de transcendere spre planuri ireale, nici nevoia de îmbunare sau negare a morții, fiind lipsită de trăiri proprii în raport cu realitatea sa; dimpotrivă, materialitatea morții îi

este imanentă, fiind ceea ce susține, în mod necesar, definirea unora dintre obiectivele sale.

Alexandra Ghenghea
Doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București,
alexandraghenghea@yahoo.com

Elena Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște, 2008, 164 p. (incl. rezumat în franceză și engleză), 154 figuri separate (planuri, hărți, material arheologic).

Lucrarea se încadrează în studiile ce sunt destinate descoperirilor arheologice din cuprinsul unor zone geo-morfologice distincte, în cazul de față, bazinul Ialomiței, al cărui curs străbate, în mare parte, o întinsă parte din stepa fertilă a Câmpiei Române, *Bărăganul*. Acum vreo 15 ani eram puțin sceptic în ceea ce privește posibilitatea de a scrie o disertație având drept temă cea pe care o discut aici. Dar Elena Rența ne-a dovedit contrariul. În cartea de față se prezintă suficient material care să justifice demersul ei, iar descoperirile arheologice sunt în măsură să scoată în evidență specificul acestei zone, în comparație cu situațiile din bazinele râurilor învecinate: al Argeșului la vest și al Buzăului la nord-est. Este totuși de remarcat faptul că autoarea se mărginește, cum o precizează în titlu, doar la *cursul* Ialomiței, nu, din păcate, și la întreaga arie a bazinului acestui râu (contrar celor afirmate în *Cuvântul înainte*, semnat de Valentin Vasiliev, care recomandă lucrarea ca fiind „prezentarea globală a descoperirilor din bazinul Ialomiței”). Acest fapt o dispensează de a lua în discuție și importante descoperiri din bazinul Prahovei, afluentul principal al Ialomiței și care i-ar fi permis o abordare mai completă asupra acestei zone.

Cartea este structurată pe modelul studiilor de profil: după o scurtă introducere, în care se include o succintă descriere a cadrului geografic și a istoricului cercetării, urmează repertoriul descoperirilor. Acestea cuprind și cele 26 de situri atribuite sfârșitului epocii bronzului. Cele mai

multe situri au fost atribuite ceramicii (*culturii* în carte) de tip Coslogeni. Toate acestea se situează în plin Bărăgan. Este interesant de remarcat că cele câteva stațiuni aflate în zona de dealuri și de munte a cursului Ialomiței nu au putut fi mai precis încadrate cultural, datorită aspectului mai degrabă atipic al ceramicii (Moreni, de ex.). Este o problemă frecvent întâlnită în siturile din aria Subcarpaților Meridionali, iar explicația fenomenului nu cred că se datorează doar factorului de mediu, mai acid, ce afectează prin coroziune suprafața cioburilor, ci ține, mai degrabă, de rolul pe care ceramica l-a jucat în sânul acestor comunități; de altfel, problema nici nu este atinsă în lucrarea de față și, deci, nu voi insista aici.

Partea consistentă a repertoriului (39 de situri) se referă, cum era de așteptat, la stațiunile din prima epocă a fierului. O atenție specială este acordată săpăturilor efectuate chiar de autoare, respectiv în așezările de la Bucu și Platonești, jud. Ialomița. Din păcate, descoperirile din importanta stațiune de la Dridu-„Metereze”, situată într-o poziție dominantă la confluența râurilor Prahova și Ialomița, n-au putut fi corespunzător valorificate, ca urmare a calității dubioase a rezultatelor raportate de către coordonatoarea acelor cercetări, V. Enăchiuc-Mihai. Acest fapt este cu atât mai regretabil cu cât din acest sit provine un interesant depozit de bronzuri (respectivul depozit a fost desenat de Alina și Tudor Soroceanu, care l-au datat în Ha B2¹,

¹ Enăchiuc 1995.

precum și ceramică decorată cu caneluri, dar și cu decor de tip Basarabi).

Toate aceste descoperiri sunt apoi analizate în capitolul dedicat habitatului (cap. III), unde se discută în parte tipurile de așezări, de locuințe și de descoperiri cu caracter funerar. Acestea din urmă, relativ puține la număr (14), prezintă un interes mai special datorită problemei pe care o ridică prezența, inegal reprezentată în cea mai mare parte a teritoriului României, a înmormântărilor din prima epocă a fierului. Este un fenomen asupra căruia am atras în repetate rânduri atenția: puținătatea, ca să nu spun lipsa descoperirilor funerare, mai ales a celor organizate în necropole, rămâne o manifestare observabilă chiar de la începutul epocii fierului (ceea ce, în tradiția școlii românești, înseamnă încă din secolul al XII-lea a. Chr.). Autoarea nu cunoaște sau nu citează acest punct de vedere al meu, menționat încă în *Istoria Românilor*² și care, cred eu, oglindește un fenomen cu evidente implicații în ideologia religioasă (o reformă?) a întregii epoci a fierului în aria carpato-danubiană.

În zona studiată de Elena Rența, aproape toate cele 14 morminte, cele mai multe de inhumație – doar trei de incinerare –, au fost descoperite în interiorul unor așezări care, prin tipurile inventarului ceramic, pot fi alăturate ariei cu descoperiri de tip Babadag. Un caz cu totul ieșit din comun este mormântul tumular de la Ciulnița, în care a fost identificată o bogată structură lemnoasă (bârne de stejar dispuse radial), precum și o amforă de Samos, datată între sfârșitul secolului al VII-lea și al treilea sfert al secolului al VI-lea a. Chr., așezată lângă scheletul unui copil, împreună cu oase dispartate de la cinci cai; din păcate, mormântul central a fost jefuit. Autoarea îl numește „monument funerar scitic” și citează analogii din zona nord-vest pontică. De asemenea, nu exclude o posibilă datare mai târzie. Deși nu comentez aici ce ar fi înțeles Elena Rența prin etnonimul „scitic”, consider încadrarea descoperirii, atât din punct de vedere cronologic, cât și cultural, corect făcută. Această descoperire, precum și

altele, din Câmpia Brăilei, reflectă foarte probabil ideologia unei populații, observabilă în practicile funerare, pe care condițiile prielnice ale mediului ambiant – în cazul de față, pășunile Bărăganului – le oferă unei economii predominant pastorale, asemănătoare celei din stepele nord-pontice.

În următorul capitol (30 p.) este analizat inventarul arheologic, în cuprinsul căruia ceramica ocupă un loc de frunte. În afara descoperirilor de tip Coslogeni, atribuite sfârșitului epocii bronzului, 24 de stațiuni au fost considerate a data din Hallstattul timpuriu (Ha A și B, în terminologia din România). Dintre acestea, autoarea atribuie trei așezări „culturii” cu ceramică de tip Corlăteni-Chișinău, după clasificările lui László³ și a lui Levițki⁴. Cea mai mare parte a materialului provine de la Dridu-„Metereze”, așezare despre care, cum spuneam mai sus, nu posedăm informații clare asupra condițiilor descoperirilor.

Majoritatea siturilor cercetate în aval de confluența cu Prahova, deci din bazinul inferior al Ialomiței, a dat la lumină forme ceramice care, prin decorul lor, se apropie mult de tipul ceramic Babadag. O situație specială o constituie ceramica de la Bucu-„Pochină”, provenită din săpăturile efectuate chiar de autoare, mai mulți ani în șir. Deși prezintă „unele forme de manifestare materială și spirituală” comune ariei culturale Babadag, este considerată ca reprezentând un aspect cultural aparte „în rândul așezărilor din perioada timpurie a primei epoci a fierului”. Cred că acest punct de vedere este justificat și ilustrează tocmai aspectul specific al olăriei epocii hallstattiene timpurii în bazinul inferior al Ialomiței. De asemenea, cred că și în acest caz se poate susține un relativ sincronism între cele două aspecte culturale ale Hallstattului timpuriu din aria respectivă.

În lucrare se menționează, fără a se și ilustra, prezența unor vase cu decor de tip Basarabi, care ar proveni de la Dridu-„Metereze”, fapt de altfel plauzibil. De asemenea, sunt citate și câteva descoperiri

² A. Vulpe, *Istoria Românilor*¹, vol. I, 2001, 386 și 442 (reluat în ed. 2010, 367 și 458).

³ László 1994.

⁴ Levițki 1994.

atribuite Hallstattului târziu și încadrate în carte ca fiind de tip Ferigile-Bârsești. Este semnificativ faptul că toate siturile citate, atribuite acestei din urmă perioade, se situează în partea superioară a bazinului Ialomiței, în zona de dealuri sub-carpatică. Limitându-se doar la *cursul* râului, autoarea se pare că nu cunoaște sau nu vrea să citeze necropola de tip Ferigile de la Ploiești-„Triaj”, descoperire care i-ar fi completat tabloul arheologic al Bazinului mijlociu al Ialomiței și i-ar fi permis tragerea de concluzii corespunzătoare. Tot acestei limitări a ariei de studiu se datorează și lipsa unor concluzii mai pertinente despre bronzurile din regiune. Singurul depozit de bronzuri este cel mai sus menționat, de la Dridu. Poate ar fi fost interesant de aflat dacă numărul consistent de obiecte ce compun respectivul depozit ar fi putut încăpea într-un vas de dimensiuni relativ mici (25 cm)⁵. Personal, nu sunt convins că va fi fost cu adevărat vasul depozitului. Alte descoperiri de bronzuri, de mult publicate și discutate, cum este, de ex., depozitul de la Drajna de Jos și altele, ulterior descoperite și publicate, nu sunt abordate în lucrare, desigur deoarece nu se află pe „cursul” Ialomiței, ci doar în Bazinul acestui râu.

Sub denumirea de *manifestări artistice și spirituale* se prezintă, în cap. V, între altele, și o serie de gropi, considerate a fi „complexe arheologice de cult”. Este cazul mai multor asemenea obiecte, special amenajate cu chirpici și pământ ars, cercetate cu îngrijire de către autoare, în care s-au găsit oase de animale, bucăți de vatră, într-un caz (Băleni, jud. Dâmbovița) chiar și oase calcinate (nu se specifică natura lor).

Ultimele două capitole – *Încadrare cronologică și culturală și Considerații istorice* – constituie, de fapt, concluziile cărții. În acest demers, autoarea a utilizat în mare măsură material comparativ, mai ales din zonele estice ale spațiului carpatodunărean, din aria Corlăteni-Chișinău și Babadag, fiindu-i mai puțin accesibile descoperirile din vestul Munteniei, ce-i drept, multe încă inedite sau incomplet publicate. În general, manifestările culturale ale Hallstattului timpuriu se cuprind, în

zona studiată, în intervalul secolelor XI–IX a. Chr., depozitul de la Dridu-„Metereze” constituind, potrivit Elenei Rența, un reper important. Atât acest punct de vedere cât și interpretările istoricizante privind evoluția culturală din zonă se încadrează în ceea ce este, în general, concepția arheologilor români despre astfel de fenomene și care este prezentată ca atare și în sinteza perioadei timpurii a Hallstattului din *Istoria Românilor*, în capitolul semnat de A. László. Puținătatea descoperirilor de orizont Basarabi și Ferigile-Bârsești o dispensează pe autoare să discute și transformările culturale petrecute în Hallstattul mijlociu și în cel târziu.

Un consistent material ilustrat în cele 150 de planșe și un bun plan al sitului de la Bucu-„Pochină” oferă cititorului o imagine completă a stadiului actual al cercetărilor arheologice din zona aleasă spre studiu, în special a celei de pe cursul inferior al Ialomiței. Apreciată ca atare, cartea Elenei Rența este o contribuție binevenită la întregirea cunoașterii primei epoci a fierului din această parte a României. O bibliografie consistentă, compusă în marea sa majoritate din lucrări în limba română, încheie cartea de față.

BIBLIOGRAFIE

- Enăchiuc 1995, V. Enăchiuc, *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin.
- László 1994, A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, Bibliotheca Thracologica VI, București.
- Levițki 1994, O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica VII, București

Alexandru Vulpe
Institutul de Arheologie “Vasile
Pârvan” al Academiei Române,
București; e-mail:
mavulpe@yahoo.com

⁵ Enăchiuc 1995, fig. 15.

Adela Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2011, 526 p., 14 planșe și 4 hărți.

Lucrarea de față, publicată în seria Monografiilor, reprezintă versiunea revizuită a tezei de doctorat a autoarei, prezentată, în 2005, la Universitatea București sub conducerea profesorului Al. Suceveanu, cel care semnează, de altfel, și prefața volumului (p. 11-12).

Subiectul lumii rurale romane în zona Dunării de Jos a mai fost atins în literatura de specialitate (Al. Suceveanu 1977, *Viața economică în Dobrogea romană*; M. Bărbulescu 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană*; V. H. Baumann 1983, *Ferma romană în Dobrogea*; Gerov 1988, *Landownership in Roman Thracia and Moesia* etc), toate aceste lucrări limitându-se însă la studiul antichităților romane din interiorul granițelor moderne ale României și Bulgariei (!), sau la anumite chestiuni punctuale! Cu monografia de față, prima de acest gen în literatura românească, aceste bariere au fost depășite, autoarea ocupându-se de mediul rural din două provincii învecinate, *Moesia Inferior* și *Thracia*, extrem de diferite, deși anterior cuceririi romane ele aparțineau unui spațiu unitar.

Structura lucrării este următoarea: Capitolul 1: *Moesia Inferior și Thracia*. Istorie politică și organizare administrativă p. 15-130, cu subcapitolele: 1. Peninsula balcanică înainte de cucerirea romană (cadrul geografic, noțiunea de *Thracia*, istoria Traciei antice până în secolul al II-lea a. Chr, principalele populații din *Thracia*: denumire, teritoriu, istorie, *Thracia* până la cucerirea romană (caracteristici politice, sociale, economice și religioase), 2. *Thracia* în cadrul Imperiului Roman (cucerirea regiunii *Thracia* și istoria ei până la începutul secolului al IV-lea p. Chr), *Moesia Inferior, Thracia*), 3. Organizarea administrativ-teritorială a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia* (Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Moesia Inferior*, Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Thracia*); Capitolul 2: Structuri rurale, categorii sociale și tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia* p. 131-186, cu subcapitolele: 1. Structuri rurale în lumea romană (*canabae/kanabae, civitas, kome* (gr.), *emporion, locus/topos* (gr.) (obște), *oppidum,*

pagus, vicus, villa, varia), 2. Structuri rurale în *Moesia Inferior* (atestări epigrafice), 3. Structuri rurale în *Thracia* (atestări epigrafice), 4. Structuri rurale în *Moesia Inferior* și *Thracia* (atestări arheologice), 5. Structuri sociale și implicarea lor în exploatarea terenului agricol; Capitolul 3: Viața economică, spirituală și cotidiană în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* și *Thracia*; Concluzii (p. 211-216); rezumat în limba engleză (summary, p. 217-230); Anexe: I. Izvoare literare (p. 231-234), II. Catalog epigrafic (pentru fiecare provincie în parte, organizat alfabetic și prezentând pentru fiecare așezare urbană capitală de teritoriu inscripțiile privitoare la teritoriu, sat, villa, canabae, locus) (p. 235-292), III. Tabele (*Moesia Inferior* și *Thracia*) (p. 293-406), IV. Catalog arheologic, pe tipuri de structuri, pentru fiecare provincie în parte: vile, așezări rurale, varia (p. 407-274); Bibliografie (p. 475-512); Indici (p. 513-524); Lista ilustrațiilor în limba engleză (List of illustrations, p. 525); Lista prescurtărilor (p. 526); Planșe I-XIV și hărți 4, nenumerotate, adăugate la sfârșitul volumului.

Principala sursă de informații folosită de autoare este materialul epigrafic, la care se adaugă surse scrise și cercetări arheologice.

Capitolul I, *Moesia Inferior și Thracia istorie politică și organizare administrativă* debutează cu prezentarea cadrului geografic, fiind evidențiate trăsăturile reliefului, cursurilor de apă, a zonelor propice agriculturii. Este capitolul cel mai întins al lucrării, aici fiind expusă în detaliu istoria și organizarea celor două provincii. Capitolul este împărțit în mai multe subcapitole în care sunt pe rând examinate aspecte legate de istoria politică sau geografia istorică a zonei. Autoarea îmbină pasajele de prezentare cronologică a evenimentelor politico-militare care determină evoluția istorică a zonei cu cele de investigare aprofundată a surselor ce fac referire la populațiile din zonă, la modul de organizare al acestora etc. Analiza debutează cu definirea noțiunii de *Thracia*, printr-o prezentare cronologică a izvoarelor, din punct de vedere etnic, geografic și politic (p. 23 și următoarele), concluzia fiind aceea că din punct de vedere

politic se poate observa o prefigurare a organizării politico-administrative din epoca romană. Evenimentul major care marchează istoria zonei este colonizarea greacă (p. 24-25), coloniile fiind prezentate pe criteriul geografic și nu cronologic. Ulterior (p. 28 și următoarele), sunt enumerate principalele populații, elementele urmărite de autoare fiind denumirea, teritoriul ocupat de fiecare dintre acestea și istoria lor politică, atât cât este cunoscută pe baza informațiilor din sursele scrise. Cum va fi fost organizată regiunea *Thracia* în această perioadă este greu de spus. Autoarea se bazează în expunerea sa, în primul rând, pe informațiile mai complete furnizate de Xenophon, conform cărora se poate afirma existența mai multor structuri, ce se păstrează în linii mari până la cucerirea romană, denumite: *polis*, *horion*, *teihos*, *kome* (gr.) (p. 35-36). Ceea ce caracterizează raporturile dintre traci și greci în această epocă sunt relațiile de pace și prietenie; sunt identificate diferite paliere de influență reciprocă: tehnica de construcție a cetăților, înființarea de emporia (mai bine cunoscut și cercetat este *emporium Pystiros* p. 39-40), veleitățile de basilei ale dinaștilor locali etc. (p. 37-38). În momentul pătrunderii romanilor. *Thracia* este un spațiu fragmentat, locuit de o mulțime de clanuri și triburi, cu propriile identități și obiceiuri, cu puternice influențe grecești și slab urbanizată (p. 42-44). Paginile următoare sunt dedicate expunerii cronologice a evenimentelor politice și militare care duc la cucerirea *Thraciei*: confruntările cu diverse triburi, evenimentele petrecute în regatul *odrys*. O mențiune aparte trebuie făcută în ceea ce privește *ripa Thraciae*, un organism administrativ intermediar care există până la formarea *Moesiei Inferior* și a *Thraciei* (p. 50). Cei care vor definitiva organizarea politică și administrativă a zonei vor fi împărații Traian și Hadrian. În vremea lor vor fi stabilite granițele provinciei și vor dispărea strategiile (p. 54-56). O analiză minuțioasă a acestora, pe baza izvoarelor, încercând o analiză critică a acestora, deoarece transmit cifre mult diferite, este realizată de autoare câteva pagini mai jos, într-un subcapitol separat (p. 64-74). Reținem însă că strategiile vor fi preluate inițial de romani și integrate sistemului lor de organizare administrativă, dar vor fi pe rând eliminate prin fondarea de noi așezări (de multe ori în imediata

vecinătate a unora deja existente) în paralel cu redarea libertății orașelor grecești. După prezentarea *Thraciei* până la transformarea ei în provincie romană, autoarea întreprinde o analiză identică pentru *Moesia Inferior*. *Moesia versus Mysia?* Analiza ligvistică și de geografie istorică pe baza confruntării surselor reprezintă demersul pe care-l întreprinde autoarea în încercarea de a răspunde la întrebarea: ce reprezintă *Moesia*? Dar *Mysia*? este viitoarea provincie, o regiune geografică sau zona locuită de *moesi*? *Mysia* reprezintă provincia *Moesia* (p. 57-58). Formarea acesteia este datată în jurul anilor 1-4 d. Chr., cu mențiunea că este inițial mai aproape de *Thracia*, urmând ca zona de lângă Dunăre, *ripa*, să fie anexată ulterior, organizare desăvârșită în vremea lui Vespasian. Ulterior, vom asista la apariția a două provincii, *Superior* și *Inferior*. Ca și în cazul *Thraciei*, organizarea politico-administrativă și militară a provinciei este inițiată în timpul lui Traian și definitivată de către Hadrian (p. 62-64). Abia după acest moment, așa cum atestă și sursele scrise și epigrafice, putem vorbi despre apariția și organizarea de elemente specifice vieții rurale, mai exact odată cu domnia lui Antoninus Pius (p. 74).

După ampla prezentare a zonei ocupate de cele două provincii, de la primele mențiuni în surse și ajungând până la transformarea lor în provincii romane autoarea, trece la prezentarea centrelor urbane din *Moesia Inferior*, în ordinea alfabetică a denumirilor antice, evidențiind pentru fiecare în parte structurile din teritoriu, granițele acestuia și statutul juridic: *Abrittus*, *Aegyssus*, *Appiaria*, *Argamum*, *Arubium*, *Ausdecensium*, *Axiopolis*, *Beroe*, *Callatis*, *Capidava*, *Carsium*, *Cius*, *Dianensium*, *Dimm*, *Dionysopolis*, *Durostorum*, *Halmyris*, *Histria*, *(L)ibida*, *Marcianopolis*, *Melta*, *Montana*, *Nicopolis ad Istrum*, *Nigrinianis-Candidiana*, *Novae*, *Noviodunum*, *Odessos*, *Oescus*, *Sacidava*, *Sucidava*, *Sexaginta Prista*, *Tomis*, *Transmarisca*, *Troesmis*, *Tropaeum Traiani* (p. 81-109).

Același demers, mult îngreunat datorită lipsei informațiilor, este realizat și pentru *Thracia*, nu înainte însă de a sublinia diferențele majore dintre cele două provincii: numărul foarte mic de centre de tip roman nu modifică structura generală a provinciei, Traian fiind

nevoit să fondeze cetăți după model grecesc (p. 111), adaptându-se astfel unei realități deja existente și încercând prin alte măsuri să atragă populația către acestea; în ordinea alfabetică a denumirilor antice sunt apoi prezentate cetățile: *Abdera, Ainos, Alepekonesos, Ancialos, Apollonia, Apri, Augusta Traiana, Bisanthe, Bizye, Byzantium, Coela, Deultum, Dikaia, Dyme, Elaious, Flaviopolis/Lysimacheia, Hadrianopolis, Imbros, Kabyle, Kallipolis, Madytos, Maroneia, Messembria pontică, Messembria egeeană, Nicopolis ad Nestum, Orthogorea, Pautalia, Perinthos, Philippopolis, Plotinopolis, Samothrace, Serdica, Sestos, Thasos, Topirus, Traianopolis* (p. 111-130).

O dată cu Capitolul II: *Structuri rurale, categorii sociale și tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior și Thracia* (p. 131-186), intrăm în subiectul propriu-zis al lucrării. Pentru început sunt enumerate trăsăturile generale ale structurilor rurale din lumea romană, prezentate în ordine alfabetică și nu în funcție de importanța lor: *canabae (kanabae)* – structuri apărute în preajma fortificațiilor, atestate exclusiv epigrafic, *civitas* – incluzând aici așezările indigene, *kome* – termen cu multiple sensuri care în epocă romană reprezintă traducerea fidelă a termenului de *vicus, emporion* – din punct de vedere etimologic termenul definește locul unde se face comerț; este o așezare cu statut propriu și cu puține atestări epigrafice, *locus/topos* (obște) reprezintă comunitățile autohtone pe care administrația romană nu le desființează, *oppidum* – în perioada Imperiului desemnează orice așezare cu aspect urban, *pagus* – unitatea administrativă cu teritoriu propriu și magistrați aleși anual, *vicus* – în perioada Imperiului definește două realități majore: un cartier al unui oraș sau un sat propriu-zis, o comunitate rurală pe teritoriul unui oraș, *villa* – în lumea romană desemnează o proprietate agricolă formată dintr-o locuință izolată și pământul aferent acesteia, *varia: burgus, pyrgos, castellum, mansio, phrourion/turris*.

Structurile rurale atestate epigrafic în Moesia Inferior (harta 2) sunt: sat, *villa, canabae, locus/topos* și *emporion*. Din analiza a 94 de documente reiese că cea mai des întâlnită structură este cea de tip sat (54 de cazuri, fiind atestate *vicus* – 43 sau *kome* – 11), urmată de

villa (19 atestări), *locus/topos* (6), *canabae* (5), *emporion* (3). Fiecare dintre aceste structuri beneficiază în anexele lucrării de câte un tabel separat. Atestările de *kome* în teritoriile orașelor grecești sunt în număr de 7 și de 4 în cele romane; doar termenul este grecesc căci documentele epigrafice atestă puternic și clar influența romană în modul de organizare, iar structura populației este grecească sau autohtonă (p. 141-143).

Pentru *vicus* sunt 20 atestări în teritoriile orașelor grecești și 19 cazuri pentru cele romane; pe baza inscripțiilor pot fi clasificate în 3 grupe: sat roman cu organizare quasi-municipală (condus de doi primari și doi casieri, cu nume de origine romană și populație formată din cetățeni romani – veterani sau civili); sat roman cu organizare simplă (conducerea era exercitată de un primar), sat autohton definit cu termen latin (între acestea și satele grecești nu se poate face nicio deosebire, un singur element pare a le diferenția, și anume, posibilitatea de recrutare a unor indivizi, inclusiv pentru gărzile pretoriene) (p. 143-149).

Villae-le sunt atestate în 19 cazuri pentru *Moesia Inferior*, pe baza inscripțiilor care-i menționează pe proprietari sau arendași, la acestea adăugându-se alte 12 *villae* documentate pe cale arheologică; se observă că sunt mult mai puține decât *vici*; marea majoritate sunt deținute de cetățeni romani, iar mari proprietăți pot fi cele de la Madara și cele de lângă Montana (p. 149-151)

Pe cale epigrafică sunt cunoscute 5 *canabae*, dar este de presupus că numărul lor era mai mare; termenul de *canabae* definește deopotrivă structurile născute în jurul castrului legionare, cât și al celor auxiliare; există o diferențiere observabilă pe cale epigrafică, și anume: cele auxiliare sunt urmate de toponimul așezării adiacente și se poate presupune pentru ele o formă de administrare din partea militară, iar cele legionare sunt urmate de numele legiunii și par a avea un caracter urban (p. 151-153).

Locus/topos sunt structuri rurale definite fie prin conducător – *princeps loci* – 4 atestări, fie prin numele clanului – 2; ceea ce au comun este titlul de *princeps*; dacă în teritoriile orașelor grecești acestea au putut fi menținute și integrate administrativ din rațiuni economice, despre cele din teritoriile orașelor romane este mai greu de făcut precizări suplimentare. Ceea ce se știe

despre ele este că *princeps* primește cetățenia romană, își păstrează teritoriul, iar membrii comunității sunt integrați din punct de vedere social în categoria *dediticii*-lor (p. 153-155).

În categoria *incerta* au fost introduse 4 structuri: *Laikos Pyrgos*, *Giridava*, *Casianus*, *Perburidava/Buricodava* (p. 155).

Structurile rurale atestate epigrafic în *Thracia* (harta 3) sunt: sat, *villa*, *emporion* și *komarchia*. Au fost analizate 66 inscripții; în 69 de cazuri este atestat satul, din care 49 menționează *kome*, 20 fiind referiri la *vicus*; pentru *villa* avem 10 atestări, pentru *emporion* 4 și pentru *komarchia* 4.

Cele 20 de atestări pentru *vicus* se referă la soldați din teritoriul cetății *Philippopolis* înrolați în gărzile pretoriene. Un caz aparte analizat de autoare este cel al *vicus Agatopara* unde sunt atestați *cives usdicenses* (p. 156-157).

Inscripțiile care conțin termenul *kome* au în plus toponimul tracic. Doar câteva dintre ele dau informații ceva mai substanțiale pe baza cărora se poate spune că toate așezările poartă nume autohtone; onomastica este și ea preponderent tracică. Termenul definește o așezare rurală, mai multe structuri de acest tip formând o *komarchia*; populația aparține categoriei *peregrini*-lor, un număr destul de mare dintre ei dobândește cetățenia romană sau o moștenește (p. 157-160).

Atestările epigrafice pentru *villa* sunt în număr de 10, la care se adaugă alte 10 documentate cert pe cale arheologică; mai există alte 21 de puncte pentru care s-ar putea bănuia astfel de structuri, dar informațiile nu permit o catalogare certă a vestigiilor de aici (p. 160-162).

Emporion reprezintă o structură de sine stătătoare, cu organizare proprie, cu rezidenți și proprietari de loturi, care aveau ca ocupație de bază comerțul. Sunt 4 astfel de structuri atestate epigrafic. Ele provizionau teritoriul cetății în care se aflau și erau conduse prin oficialități ale orașului respectiv (p. 162-164).

În categoria *incerta*, în provincia *Thracia* au fost incluse structurile rurale de la: *Aquae calidae*, *Kisadza*, *Blaesianus*, anonimă în teritoriul cetății *Bizye*, *Geupasa*, *Mouserdes*, *Sekina*, *Gnkirisouans* (p. 164).

Structurile rurale din cele două provincii atestate arheologic (p. 165) sunt reprezentate pe harta 4; din acest punct de vedere, diferențierea

se poate face doar între așezările rurale și *villae*. Catalogul arheologic atașat acestui capitol cuprinde doar punctele în care s-au făcut cercetări arheologice, indiferent de natura lor: sistematice, preventive, de salvare sau sondaj, încercându-se conturarea unei imagini a acestui tip de structură.

Complexele de tip *villa* sunt de două categorii: ansambluri cu parte impozantă de locuit și anexe modeste, toate aparținând unui singur corp și ansambluri cu corpuri de clădiri dezvoltate în jurul unei curți interioare. Așezările rurale nu au fost cercetate integral, dar pot fi catalogate pe provincii. Astfel, în *Moesia Inferior* pot fi deosebite două categorii de așezări: cu locuințe de suprafață și cu bordeie; primei categorii ar putea să-i corespundă satele romane (*vici*), iar celei de-a doua așezările autohtone, indiferent de forma de organizare (p. 166-169). În *Thracia* este documentat un singur tip de așezare, cu locuințe de suprafață (p. 169-171).

Din punct de vedere al structurilor sociale implicate în exploatarea terenului agricol, se poate afirma, pe baza analizei inscripțiilor, că în *Moesia Inferior* peste 75% din populație este romană sau romanizată (p. 173). Ponderea populației romane și romanizate determină și ponderea unui anume tip de proprietate, aici *ager adsignatus* (p. 175). Epigrafic sunt atestați 102 veterani și 893 cetățeni romani dintr-un total de 1168 de persoane catalogate. Datele despre *peregrini* sunt puține și nu se pot face prea multe precizări despre ei, cu excepția faptului că dețineau proprietăți sub formă de *agri stipendiarii*.

În *Thracia* se constată un echilibru la nivelul populației între peregrini și cetățeni romani; în total avem 560 peregrini și 519 cetățeni romani, atestați epigrafic, echilibru reflectat și de ponderea tipurilor de proprietate: *ager stipendiarius* și *ager adsignatus*. Veterani se cunosc foarte puțini, doar 26, la care se adaugă cele 8 inscripții care menționează pretorienii și alți 21 de soldați documentați prin diverse epigrafe (p. 176-186).

În Capitolul III *Viața economică, spirituală și cotidiană în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior și Thracia*, autoarea realizează o expunere sintetică a principalelor trăsături ale economiei, vieții cotidiene și religioase în cele două provincii. La baza încheierilor la care

ajunge autoarea stau informațiile din sursele scrise și arheologice pe care le-a reunit în cataloagele și tabelele care alcătuiesc Anexele lucrării. În ceea ce privește economia, ramura principală era agricultura, alături de care se aflau creșterea animalelor, și mai puțin documentată activitatea meșteșugărească, pentru care există informații privind producția ceramică – vase și material tegular, prelucrarea pietrei, dar și extragerea și prelucrarea minereurilor de fier. Dovezi pentru comerțul la mare distanță au fost furnizate de descoperirile arheologice, în vreme ce un schimb pe baza surplusului obținut în gospodărie este de presupus a fi existat (p. 187-192).

Analiza vieții spirituale se face pe două direcții. Pe de o parte, sunt analizate statistic atestările diferitelor zeități, iar de partea cealaltă, sunt urmărite fenomenele de *interpretatio Romana* și sincretism religios. Divinitățile Pantheonului roman sunt cele mai numeroase în *Moesia Inferior*, în timp ce în *Thracia* ponderea o are panteonul grecesc, cu epite de rezonanță tracică și cu practici de influență romană (p. 193-204). Capitolul se încheie cu prezentarea unor aspecte legate de viața de zi cu zi din mediul rural roman. Autoarea reușește realizarea unor caracterizări, pentru fiecare structură rurală analizată, care merg dincolo de cifrele statisticilor anterior menționate (p. 205-210).

În capitolul de concluzii (p. 211-216) sunt prezentate extrem de sintetic rezultatele cercetării lumii rurale din *Moesia Inferior* și *Thracia*, bazate în cea mai mare parte pe informațiile oferite de materialul epigrafic.

Partea a doua a lucrării cuprinde catalogul epigrafic, al surselor și arheologic, precum și o serie de 14 tabele.

Parcursul lucrării Adelei Bâltac ne-a demonstrat că ne aflăm în fața unei cărți de referință bine concepută și prezentată din toate punctele de vedere. Ea realizează o adevărată o radiografie a lumii rurale romane din cele două provincii. Cu o documentație demnă de toată admirația și o bibliografie quasi-exhaustivă, lucrarea de față reprezintă un important instrument de lucru, aici regăsindu-se informații dintre cele mai utile, cum ar fi structura populației, funcții, demnități și divinități adorate în mediul rural, precum și detalii legate de tipologia și aspecte ale vieții cotidiene din lumea rurală. Corpul de documente epigrafice și arheologice este împărțit în cataloage și tabele având la bază criteriile tipologice, admirabil realizate. Pe parcursul lucrării maniera sintetică de expunere se îmbină cu discuția detaliată, fără însă a împieta asupra stilului clar de prezentare, ce asigură cititorului o lectură plăcută. Cu siguranță, cartea aceasta va trezi interesul istoricilor antichității romane, epigrafiștilor și arheologilor. Nu putem decât s-o felicităm pe autoare și să-i sugerăm publicarea cât mai rapidă a unei variate (eventual restrânse) a cărții într-o limbă de circulație internațională.

Adriana Panaite

Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan”, București; e-mail: apanaite@yahoo.com

Nicoleta Man, *Așezarea romană de la Cristești*, Bibliotheca Musei Marisiensis 3, Cluj-Napoca, 2011, 447 p. (text, ilustrație și rezumat în lb. engleză).

În ultima vreme, în peisajul istoriografic românesc au văzut lumina tiparului o serie de monografii de castre și așezări romane, cele mai multe dintre ele tipărite la Editura clujeană Mega (amintim aici doar câteva: *Castrul roman de la Feldioara*⁶; *Castrul roman de la Răcarî*;

*Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*⁸). Printre acestea se numără și lucrarea Nicoletei Man, *Așezarea romană de la Cristești*, asupra careia vom face aici câteva comentarii.

După cum se specifică în Cuvântul înainte (p. 7-10), semnat de Dumitru Protase, și în

⁶ Gudea 2008.

⁷ Bondoc, Gudea 2009.

⁸ Popovici, Varga 2010.

Prefață (p. 11-12), lucrarea constituie o variantă actualizată a tezei de doctorat, susținute de autoare, în anul 2002, la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj. Structural, lucrarea este împărțită în două părți, dintre care prima cuprinde șapte capitole (I-VII), iar a doua, două capitole (VIII-IX).

Primul capitol („Așezarea în literatura arheologico-istorică și stadiul cercetărilor”; p. 13-26) prezintă o retrospectivă a cercetărilor, pornind de la primele mențiuni ale așezării până la săpăturile cele mai recente, din anul 2007.

Al doilea capitol („Așezarea geografică și importanța strategică și economică a zonei”; p. 26-32) este menite să ne introducă în cadrul geografic și istoric în care dezvoltat așezarea de la Cristești; prezentând poziția geografică a sitului, evenimentele politice, rolul castrului de la Cristești și importanța economică a zonei.

Evenimentele politice sunt reconstituite pe baza tezaurilor monetare descoperite în zona Cristeștiului. Astfel, potrivit opiniei autoare, tezaurul de la Dâmbău (jud. Mureș) ar fi fost îngropat în timpul atacurilor dacilor liberi din anul 143 p. Chr., cele de la Sălaşuri (jud. Mureș) și Sighișoara (jud. Mureș) în 157-158 p. Chr., ca urmare a altor atacuri venite tot din partea dacilor liberi, iar cel de la Tibodu (jud. Harghita, nu jud. Mureș cum apare în lucrare) în timpul atacurilor marcomanice. Corelarea ultimelor emisiuni monetare din tezaurul de la Dâmbău cu data evenimentele petrecute în timpul împăratului Antoninus Pius (anul 143 p. Chr.) a fost respinsă mai de mult de către C. C. Petolescu. Acesta a arătat, pornind de la izvoarele literare, epigrafice, dar invocând și tezaurul amintit, că atacurile din anii 142-143 au afectat doar provincia Dacia Inferior, iar autorii lor au fost sarmații roxolani și nu dacii liberi⁹. Opinia a fost împărtășită și de Mihai Bărbulescu, fiind expusă de acesta, cu argumentele cercetătorului mai sus amintit, în *Istoria Românilor*, vol. II, lucrare pe care autoarea nu o citează¹⁰.

În privința castrului de la Cristești, sunt expuse argumentele deja cunoscute despre existența acestei fortificații și rolul ei în cadrul

sistemului defensiv al provinciei Dacia¹¹. Hazardată ni se pare opinia potrivit căreia fortificația, încă neidentificată în teren, a rămas în faza de pământ până la abandonarea provinciei (p. 29).

Despre importanța economică, se apreciază, corect, că așezarea de la Cristești era situată într-o zonă cu potențial agrar ridicat, numărul mare de unelte și depozite de unelte constituind o dovadă în acest sens. Nu putem să trecem cu vederea câteva greșeli pe care autoarea le comite în enumerarea și descrierea tipurilor de unelte, mare parte dintre ele datorate bibliografiei folosite¹².

Pentru coasă, chiar dacă din punct de vedere tipologic sunt întâlnite mai multe variante, în limba latină nu există decât un singur termen care desemnează acest tip de unealtă – *falx foenaria*. *Falx sirpicula* (nu *simpicula*, cum apare în textul lucrării, probabil o greșală de tipar, p. 30) nu este o coasă, ci un tip de cosor pentru tăiat stuf¹³. Pentru tipul de unealtă din depozitul de la Mărculeni, mai corectă ar fi fost utilizarea termenului de „săpăligă cu colți” în loc de „săpăligă cu furcă” (în limba latină pentru a descrie cei doi colți fiind folosit termenul *bidens*)¹⁴. Unealta desemnată drept tăietor de paie este, de fapt, un tăietor de gâli (*caespites*), denumit în terminologia utilizată în literatura germană de specialitate *Rasenstecher*¹⁵.

Pe lângă agricultură, ca ocupații sunt enumerate: creșterea animalelor; extracția sării; prelucrarea pietrei (atelierul de la Cristești, fiind singurul din zonă atestat epigrafic); bineînțeles, olăritul, destul de bine reprezentat la Cristești – important centru ceramic, dar și la Brâncovenești. Despre ateliere de fierărie, autoarea afirmă că, deși în zonă nu se găsea materia primă pentru producerea uneltelor și armelor, descoperirea în număr mare a unor astfel de piese o face să considere că ateliere de reparații trebuie să fi funcționat.

Capitolul III „Planul așezării”, p. 33-45) tratează locuințele, atelierele și cuptoarele de ceramică, rețeaua stradală și necropola așezării.

¹¹ Gudea 1997, p. 103, nr. 98.

¹² Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, 221.

¹³ White 1967, 90, 98-100.

¹⁴ White 1967, 66-68.

¹⁵ Pietsch 1983, 64.

⁹ Petolescu 2007, 108-112.

¹⁰ Bărbulescu 2001, 79.

În cazul discuției asupra locuințelor, autoarea tratează mai întâi maniera în care a fost abordată cercetarea de către cei care au făcut săpături arheologice în așezare (sunt omise din acest cadru, săpăturile lui A. Zrinyi, care a cercetat la Cristești șase locuințe, dar pe care le-a publicat fără datele tehnice necesare¹⁶), apoi sunt descrise complexele de locuire cercetate de A. Husar și N. Man în perioada 1994-2000. Construcția de mari dimensiuni, cercetată tot de A. Zrinyi în anul 1972 și considerată de acesta drept locuința unui proprietar de atelier pentru ceramică, este identificată de către Nicoleta Man cu edificiul termelor castrului de la Cristești. „Dovezi în acest sens”, citând-o pe autoare, sunt „cărămizile și țiglele cu ștampilele alei *I Bosporanorum*, folosite la construcția edificiului, și planul de ansamblu al clădirii, care își găsește analogii probabile la termele mici ale castrului de la Ilișua (p. 33; ipoteză împărtășită și de Dumitru Protase – v. „Cuvânt înainte”, p. 7).

Arheologic, atelierele de ceramică de la Cristești nu au fost identificate cert, situația acesta fiind întâlnită și la Micăsasa¹⁷. Au fost identificate trei posibile ateliere: o construcție de lemn din apropierea cuptoarelor de ars ceramică, cercetată de Aurel Filimon; o altă baterie de cuptoare legate de un atelier aflat în zona unde A. Zrinyi a săpat un cuptor, iar în săpăturile recente (1996) a fost cercetat un alt posibil atelier. Pe baza ștampilelor de pe opaițe și vase, se consideră că la Cristești își aveau *officinae*-le: *Caius Gemellus*, *Titus*, *CAI*, *Aonia* (*Avonianus*) și *Felix* (ștampilă pe peretele unui vas cu decor ștampilat).

În privința numărului cuptoarelor de olar, comparând toate datele publicate, autoarea ajunge la concluzia că, în așezarea de la Cristești, au fost identificate arheologic șase astfel de instalații pentru arderea ceramicii. Fiecare cuptor este descris și încadrat tipologic. De o amplă descriere beneficiază cuptorul de ars cărămizi, descoperit în anul 2007, în spatele RAR Târgu Mureș; în legătură cu prezentarea acestei descoperiri, este evident că ea constituie o transpunere integrală în limba română a unui articol publicat recent de către autoare în limba engleză¹⁸, nesemnlată ca atare. Mai potrivit era

ca în lucrare, fie să se fi specificat că textul în română reprezintă o transpunere integrală a respectivului articol, fie să se fi făcut o scurtă descriere a obiectivului arheologic, expunând pe scurt considerațiile de ordin tehnic și tipologic.

Identificarea drumurilor și dispunerea lor aduc, de cele mai multe ori, contribuții importante la determinarea tipului de așezare sau chiar la aprecierea modului în care o așezare s-a dezvoltat. Din păcate, cercetările arheologice de la Cristești nu au putut aduce astfel de precizări. S-a putut observa doar că drumul roman avea o traiectorie paralelă cu actuala șosea, iar trama stradală era compusă din artere pietruite: porțiunea unei astfel de artere fiind surprinsă arheologic, era lată de 4 m.

Necropola nu a fost identificată, singurele mărturii cu privire la aceasta fiind monumentele funerare din colecția contelui Teleki din Gornești și două morminte (locul de descoperire al unuia nu se cunoaște). Poziția mormântului descoperit de A. Zrinyi pe colina din fața combinatului Azomureș, cât și monumentele culese de conte după inundații o fac pe autoare să afirme că necropola nu se întindea doar pe colină, „ci și în lunca Mureșului, probabil înspre Mureșeni” (p. 45).

Capitolul IV, „Populația” (p. 47-50). În abordarea acestui subiect s-a pornit de la onomastica întâlnită în inscripții. Cele mai multe nume sunt romane, însă autoarea consideră că uneori sub ele se ascunde și o altă origine etnică, exemplificativ fiind considerat cazul lui Marcus Fabius de origine celtică, cu doi fii cu nume romane și o fiică cu nume greco-oriental. Sunt întâlnite și personaje cu origine italică, celtică și tracică. Indicative, cu privire la originea etnică, sunt considerate a fi și monumentele funerare, cu puternice accente norico-pannonice. Trebuie luat aici în discuție și un alt aspect, legat de aceste influențe și de circulația modelelor artistice în epocă, deci fără a putea fi strict raportate la originea etnică a comandatarilor.

Capitolul V, „Economia așezării” (p. 51-57), tratează meșteșugurile (producția ceramică, prelucrarea pietrei și a fierului), agricultura, circulația monetară și relațiile comerciale reflectate prin descoperirile de la Cristești.

Cum era și normal, un rol important în economia așezării l-a avut producția ceramică. Dovezi în acest sens aduc cuptoarele, tiparele și

¹⁶ Zrinyi 1977, 93.

¹⁷ Mitrofan 1998, 171.

¹⁸ Man, Cioată, Crișan 2010, 85-94.

mărcile de meșter identificate. În atelierele de la Cristești erau produse toate tipurile de ceramică: *sigillata* locală, ceramică șampilată, opaite – imitații după cele de tip *Firmalampen*, *terracottae* și ceramică de uz, comună.

Atelierul de pietrărie de la Cristești este atestat epigrafic. Piese ce mai bine reprezentate sunt monumentele funerare, iar ca stil de redare a acestora este preferat cel norico-panonic. În tratarea atelierelor de fierărie și agricultură, autoarea reia ideile expuse în capitolul III al lucrării.

În spațiul alocat prezentării circulației monetare sunt luate în discuție atât tezaurile monetare (două) cât și descoperirile izolate; este alcătuit un succint repertoriu al pieselor, în care se face repartitia pieselor pe emitenți. Autoarea observă că o intensificare a circulației monetare se produce în secolul III, ceea ce concordă cu situația întâlnită la nivelul întregii provincii.

În continuare, autoarea se oprește asupra relațiilor comerciale. Pornind de la caracterul meșteșugăresc al așezării – centru de producere a ceramicii, Nicoleta Man consideră, pe bună dreptate, că în zonă s-a dezvoltat o piață locală axată în special pe comerțul cu produse ceramice. Totodată, ea încearcă să stabilească și proveniența pieselor de import. Sigilatele veneau din atelierele de la Rheinzabern și Gallia centrală, unele *lucernae* din nordul Italiei. De asemenea, la Cristești au ajuns și piese de o calitate artistică remarcabilă: capul de alabastru al Iunonei, un tors de marmură, o statuie fragmentară de alabastru reprezentându-l pe Liber Pater, un cap de marmură al lui Liber Pater, statuia unui *genius*. O contribuție importantă o reprezintă stabilirea zonei în care erau desfăcute produsele ceramice, în speță așezările învecinate: Morești, Unghieni, Band, Soporu de Câmpie, Iacobeni, Toldal, Iernut, Bogata, Cipău, Târgu-Mureș.

Capitolul VI, „Arta și credințele religioase” (p. 59-62). Alegerea de a trata arta și religia împreună ni se pare foarte potrivită, cele mai multe dintre monumentele religioase fiind în același timp și obiecte de artă. La Cristești sunt întâlnite, atât piese sculpturale cu o calitate și o expresivitate artistică deosebită, cât și piese mai modeste, realizate în atelierele locale, cum sunt teracotele. În privința divinităților atestate, cele mai multe fac parte din panteonul roman. Sunt atestate și zeități orientale. Prezența vaselor

decorate cu șerpi aplicați în așezarea de la Cristești nu trebuie însă legată doar de cultul lui Mithras ci, așa cum subliniază Viorica Rusu-Bolindeț, ele pot fi atribuite în funcție de context și altor divinități¹⁹.

Capitolul VIII, „Caracterul așezării romane de la Cristești” (p. 63-65). Exceptând scurta introducere, capitolul reprezintă de fapt o transpunere a articolului privind acest subiect publicat de Nicoleta Man în „Revista Bistriței”²⁰. Autoarea consideră că așezarea de la Cristești a fost un *vicus militaris*, pentru aceasta pledând diploma militară din 158, altarele votive și monumentele puse de militari și cărămizile șampilate ale Alei *I Bosporanorum*.

Capitolul VIII, „Materialul arheologic descoperit în așezare” (p. 67-236). Constituie partea cea mai amplă a lucrării, prezentarea fiind organizată, în cea mai mare parte, sub formă de catalog. Pentru fiecare categorie de material este făcută o scurtă introducere, ce cuprinde: considerații cu privire la modul în care a fost tratată categoria respectivă de material în istoriografie; tipologia și funcționalitatea pieselor. După fiecare asemenea prezentare urmează catalogul categoriei respective de piese.

Un spațiu important în acest capitol a fost rezervat ceramicii (p. 67-189). Sunt tratate toate tipurile: *terra sigillata* de import și locală, ceramica șampilată, opaite, tipare, sigilii, ceramica de uz comun, vase cu destinație specială. În privința sigilatelor locale, autoarea stabilește, pe baza studiului motivelor decorative comune, că au fost modelate în același atelier care produceau și ceramică șampilată, contribuție recunoscută autoarei și de Viorica Rusu-Bolindeț²¹. Merită subliniat faptul că prin analiza sa, autoarea stabilește tipurile ceramice produse în atelierele de la Cristești (aproape toate categoriile, inclusiv *terracottae*).

În privința catalogului pieselor ceramice, ar fi de făcut câteva observații. În cazul ceramicii de uz comun, în trimiterea la analogii, considerăm că mai corect era să se specifice, în loc de „Oltenia”, numele sitului din acest spațiu, așa cum autoarea a procedat în cazul siturilor din spațiul intracarpatic al provinciei. De

¹⁹ Bolindeț 2007, 359-369.

²⁰ Man 2001, 117-120.

²¹ Bolindeț 2007, 279.

asemenea, pentru niciuna dintre piesele ceramice nu este specificat contextul în care a fost descoperită (se specifică faptul că vasele de tip *terra sigillata* și cele cu decor șampilat au fost descoperite în săpături mai vechi, dar este greu de crezut că în săpăturile mai recente nu a fost descoperită ceramica de uz!); de altfel, aceeași situație este întâlnită în cazul tuturor categoriilor de piese publicate în lucrare.

O a doua categorie de piese este cea a obiectelor de bronz (p. 194-198). Catalogul, pentru a înlesni folosirea sa, ar fi trebuit alcătuit pe tipuri de piese (fibule, piese de echipament militar etc.), așa cum autoarea a procedat în structurarea catalogului obiectelor de os (p. 229-236). Pentru analogii, dacă în cazul ceramicii, în catalog se specifică situl, cu trimitere la subsol la sursa bibliografică, pentru piesele de bronz, se indică în catalog direct sursa bibliografică, fără alte trimiteri la notele de subsol. Ar fi fost potrivit ca autoarea să fi reluat și piesele de bronz publicate de Dorin Popescu, care au o scurtă descriere și o ilustrație relativ bună, cu scară (două chei, un pandantiv, o toartă de vas, un inel cu reprezentarea unui chip uman)²².

A treia categorie, cea a pieselor de fier, mai puțin numeroase, cuprinde unelte, materiale de construcție și arme. Sunt omise din catalog două brăzdare de plug descoperite la Cristești, aflate în colecția Muzeului Județean Târgu Mureș și publicate de Corneliiu Mărgărit Tătulea²³. Considerăm că și ele a fi trebuit reluate.

A patra categorie de piese catalogată este cea a obiectelor din sticlă, care surprinde prin numărul mare de recipiente descoperite la Cristești (52), chiar dacă toate sunt fragmentare.

Ultimele categorii de piese tratate sunt: materialele epigrafice, monumentele funerare și sculpturale. În cazul primei categorii, lecturile inscripțiilor latine sunt preluate din IDR III/4²⁴.

Capitolul IX constituie concluziile lucrării, urmează apoi lista abrevierilor (p. 245-246), bibliografia generală (p. 247-262), rezumatul în limba engleză, structurat pe capitole (p. 263-275) și, în final, planșele numerotate de la I la CLXIX (p. 279-447).

²² Popescu 1956, 157-158, fig. 95/5-7, 95/21, p. 181, fig. 116/7.

²³ Tătulea 1987, 66-67, fig. 5/6-7, sunt indicate și numerele de inventar.

²⁴ IDR III/4, 133-158.

În ciuda minusurilor pe care le-am subliniat, lucrarea constituie o apariție editorială lăudabilă, pentru că adună aproape toată informația publicată despre așezarea de la Cristești și pune în circuitul științific o cantitate importantă de material, până acum inedit.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 2007, Bărbulescu, M., *Istoria politică*, în *Istoria Românilor*, vol. II, Editura Enciclopedică, București, 73-97.
- Bolindeț 2007, Rusu-Bolindeț, V., *Ceramica romană de la Napoca*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, Glodariu, I., Zrinyi, A., Gyulai, P., *Le depot d'outils romains de Mărculeni*, Dacia, N.S., XIV, 207-231.
- Gudea 1997, Gudea, N., *Der Dakische Limes Materialien zu seiner Geschichte*, Sonderdruck aus Jahrbuch des Römische-Germanischen Zentralmuseum Mainz.
- Gudea 2008, Gudea, N., *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică*, Editura Mega, Cluj-Napoca
- Man 2001, Man, N., *Aspecte privind caracterul așezării romane de la Cristești*, Revista Bistriței 15, 117-120.
- Man, Cioată, Crișan 2010 Man, N., Cioată, D., Crișan, C., *A new brick kiln discovered in the roman settlement from Cristești*, Marisia 30, 85-94.
- Mitrofan 1998, Mitrofan, I., *Marele centru ceramic de la Micăsasa*, în *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, 166-173.
- Popovici, Varga 2010, Popovici, P., Varga, R., *Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Petolescu 2007, Petolescu, C. C., *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Contribuții la istoria Daciei romane (I)*, București, 108-112.
- Pietsch 1983, Pietsch, M., *Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmental*, Saalburg Jahrbuch 39, 5-132.

Popescu 1956, Popescu, D., *Descoperiri arheologice în Transilvania (III)*, MCA 2, 153-195.

Tătulea 1987, Tătulea, C. M., *Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brăzdarelor romane în Dacia (Depozitul de fiare de plug de la Ghidici - Dolj)*, Oltenia 4, p. 47-85.

White 1967, White, K. D., *Agricultural implements of the Roman World*, Cambridge

Ion Dumitrescu

e-mail:

ion_dumitrescu09@yahoo.com

Muzeul Județean Argeș

ABREVIERI

- AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
Acta MP – Acta Musei Porolisensis, Zalău
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJAH – American Journal of Ancient History, Cambridge, Mass
ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin-New York
AnzeigerSBWien (SAWW) – Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Viena
Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
ArheologijaSofia – Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCCȘ – Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Alba Iulia
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
CAB – Cercetări Arheologice în București, București
CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România/Muzeul Național de Istorie a României, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București
Dacia N. S. – Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Glotta – Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, Göttingen
GodišnikSeverna – Godišnik na Muzeite ot Severna Bălgarija, Veliko Tărnovo
HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology, Harvard
IzvestijaBAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
IzvestijaSeverozapadna – Izvestija na muzeite v Severozapadna Bălgarija, Sofia
IzvestijaSofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MatIstMuzBuc – Materiale de Istorie și Muzeografie, București
MittDAI, RömAbt – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München-Stuttgart
RadVM - Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
REA – Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
StCl – Studii Clasice, București
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn
SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, București, 2012, p. 195-196

Paideuma

Author: Universität Frankfurt am Main. Frobenius-Institut.; Deutsche Gesellschaft für Kulturmorphologie.; Frobenius-Gesellschaft.

Publisher: Frankfurt am Main : Forschungsinstitut für Kulturmorphologie an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Leipzig : Otto Harrassowitz Bamberg : Bamberger Verlagshaus Meisenbach & Co. Leipzig : Otto Harrassowitz Wiesbaden : Franz Steiner Verlag Stuttgart : W. Kohlhammer 1938-

AnzeigerSBWien (SAWW) – Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Viena

AJAH – American Journal of Ancient History, Cambridge, Mass

HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology, Harvard